

голем, що згодом призводить до повного руйнування фізичного, психологічного здоров'я та занепаду морального духу.

Саме тому доцільним є залучення учасників бойових дій до інтерактивних занять з метою корекції навичок соціальної комунікації, необхідних військовослужбовцям, які щойно повернулися до мирних умов життя.

Участь у розробленому спеціально для військовослужбовців тренінгу з метою корекції психоемоційного стану його учасників сприятиме не лише зниженню рівня агресії, замкненості, тривожності, але й підвищить рівень впевненості в собі, сприятиме зростанню почуття самоцінності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абдурахманов Р.А. Психологические трудности общения и их коррекция у ветеранов боевых действий в Аф-

ганистане : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Москва, 1994. 18 с.

2. Буряк О.О., Гіневський М.І., Катеруша Г.Л. Військовий синдром «АТО»: актуальність та шляхи вирішення на державному рівні. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2015. Вип. 2. С. 176–181.

3. Ільїна Ю.Ю. Схильність до залежності та особливості психоемоційного стану військовослужбовців. *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи* : збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції, 2 березня 2018 р. Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2018. С. 63–64.

4. Плешаков Д.К. Философские аспекты военной теории и практики : учебно-методическое пособие. Минск : Военная академия Республики Беларусь ВС РБ, 2016. 40 с.

5. Попов В.Е. Психологическая реабилитация военнослужащих после экстремальных воздействий : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Москва, 1992. 182 с.

6. Чмыхун И.Н. Философские проблемы военной теории и практики : учебно-методическое пособие. Минск : Военная академия Республики Беларусь ВС РБ, 2017. 77 с.

УДК 159.9.072

DOI 10.32999/ksu2312-3206/2019-1-4

ВИКОРИСТАННЯ НАРАТИВУ ЯК МЕТОДУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ ОСОБИСТОСТІ

Карсканова С.В., к. психол. н.,
доцент кафедри спеціальної освіти

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

У статті розглядається проблема використання наративу в соціально-психологічній діагностиці особистості. Ми допускаємо також можливість використання наративної психотерапії для діагностики соціально-психологічної готовності до захисту Вітчизни за посередництва проективної методики «Я і моя Країна».

Ключові слова: наратив, наративна психотерапія, соціально-психологічна діагностика особистості.

Карсканова С.В. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАРРАТИВА КАК МЕТОДА СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматривается использование нарратива в социально-психологической диагностике личности. Мы предполагаем возможность использования нарративной психотерапии в диагностике социально-психологической готовности защищать свое Отечество при посредничестве проективной методики «Я и моё Отечество».

Ключевые слова: нарратив, нарративная психотерапия, социально-психологическая диагностика личности.

Karskanova S.V. USING OF A NARRATIVE AS A METHOD OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL DIAGNOSIS OF PERSONALITY

The article deals with the problem how to take a narrative as a method of socio-psychological diagnostic of personality. The author admits possibility of using narrative psychotherapy for these purposes with applying of the projective methodology "My Fatherland and I". The demonstrate the approaches to narrative psychology, as a direction of science, which was studied by a number of leading domestic and foreign scholars. The meaning of human life and the formation of certain patterns of their behavior are the result of the personality and the world interaction that expressed in the form of a message, although it does not always have a logical explanation. Messages can be also verbal, written and graphic.

The personality perception of itself happens directly through the formation of narratives that what manifested in the form of events that is important to it. As a rule, they usually pass a stages of comprehension and evaluation that determines their importance. At the same time, the uniqueness of narratives confirms the uniqueness of the individual.

The article gives specification for the author's projective method "My Fatherland and I" with theoretical and practical explanation for its using.

We have comprehended the socio-psychological readiness to protect the Fatherland as a state of readiness for action that manifested the understanding of their emotions, as a result of experience as a psychological narrative.

Finally narrative begins to be realized firstly in thought and then in real events. In the end, by means of describing events in a fairy tale or in a picture with a description of things that was depicted person reports that all in narrative.

Key words: *narrative, narrative psychotherapy, socio-psychological diagnostic of personality.*

Постановка проблеми. Сприймання особистістю самої себе відбувається безпосередньо шляхом формування наративів, які виявляються у формі важливих для неї подій. Вони, як правило, проходять етапи осмислення та оцінювання, чим і визначається їх важливість. Водночас неповторність наративів підтверджує унікальність особистості.

У дослідженні ми розуміємо соціально-психологічну діагностику готовності до захисту Вітчизни як готовність до дій, до прояву й розуміння своїх емоцій, як результат досвіду, як психологічний наратив, що починає здійснюватися спочатку в думках і, нарешті, в реальних подіях, той, про який людина повідомляє засобами опису подій у казці, малюнку з описанням того, що зображено. Готовність до дій, до емоцій як результат досвіду, як психологічний наратив, що поданий у зображеннях за темою, яку ми пропонуємо намалювати, як сюжет на тему «Я і моя Країна».

Ми розглядаємо в статті наратив як метод психологічної допомоги та психологічної діагностики, що використовується як засіб самоусвідомлення й саморозуміння особистістю себе та своїх переживань із запропонованої теми. Його завдання полягає у створенні умов, щоб людина могла по-новому розказати, почути і сприйняти свою проблему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Поняття «наратив» традиційно розглядається у двох контекстах: як теорія наративу та психоаналітична терапія, виявляючи в такий спосіб теоретичну і практичну природу поняття. Психологічна терапія вводить два поняття наративу: широке – як процесу породження історій, як оповідання загалом, вузьке – як конкретної, чітко окресленої форми повідомлення, що характеризується наявністю конфлікту і його розв'язанням, відповідно, змінами ситуації або емоційного стану пацієнта наприкінці повідомлення порівняно з початком історії. Наративи особистого досвіду використовуються в психоаналітичній терапії, щоб змінити життя пацієнта шляхом його переказування, іншої інтерпретації та конструювання історії, що більше задовольняє її автора. Наративна психотерапія має

свої коріння в постмодерністському напрямі консультування, який динамічно розвивався з 80-х років століття, що минуло, засновниками якого є австралійський психотерапевт Майкл Уайт і новозеландець Девід Епстон. Техніка, що є базовою в наративній психотерапії, – екстерналізація, яку можна назвати лінгвістичною практикою, що допомагає людям відокремити себе від проблемно-насичених історій, які вони сприймають як власну ідентичність: відійти на відстань від власних проблем, людина починає брати відповідальність за їх розв'язання. «Екстерналізація виключає ефект «ярликів» і сприяє спрямуванню людиною власних зусиль на боротьбу з проблемами, а не з людьми. У наративному підході люди розглядаються як експерти у власному житті, а професійна позиція передбачає поважливе, зацікавлене й таке ставлення до будь-яких людських історій, що не звинувачує ані себе, ні оточуючих, ані Країну.

Популярна на території Європи та Америки наративна терапія сформувалася на перетині конструктивізму й постмодернізму, зосереджується на здатності людини розповідати про низку подій, що мали місце в її житті. Уперше поняття «наративна терапія» впроваджене психологами Майклом Уайтом і Девідом Епстоном у творі «Наративні засоби досягнення психотерапевтичних цілей».

На думку М. Уайта, наративна терапія повинна фокусуватися на тому, як і чому людина надає смисл своєму досвіду й робить його зрозумілим для себе та інших. Натхненний ідеями Г. Бейтсона щодо контексту сприймання інформації й формування ментальних карт, на основі яких і відбувається інтерпретація інформації, та на основі власних спостережень М. Уайт припустив, що спосіб життя й поведінка сприяють виживанню, втім актуалізує проблему [7]. У праці вчений уперше описав базову техніку наративної терапії – екстерналізацію чи відділення людини від проблеми, запозичивши у Дж. Брунера наративну метафору як засіб терапії. Сутність техніки полягає в тому, що вона не знімає відповідальності з людини за її поведінку, а, навпаки, допомагає брати відповідальність за дії. У такий спосіб формується нова історія,

іноді альтернативна, яка допомагає пережити відчуття здійснення вибору. Результатом опрацювання Уайтом праці Л. Виготського стало впровадження нового методу «побудови опор», що дало змогу долати так звану відстань між загальною історією та знаннями про власне життя, в якому можуть проявлятися інші історії, в нашому дослідженні – про свою країну та своє місце в її житті.

На думку А. Макінтайра, «людина не може існувати без спілкування» [4]. Окрім того, вона «є носієм культурної та історичної спадщини свого народу». Уся сукупність знань, що характерна для соціальних спільнот та окремих індивідів, існує у формі нарративу. Це пояснюється тим, що нарратив розуміється як спосіб систематизації індивідом власного досвіду, який загалом набуває форми повідомлення, що має початок, кінець, сюжетну лінію й характеризується причинно-наслідковим зв'язком. Ми пропонуємо розглядати це повідомлення як діагностичний матеріал.

Наративна психологія як напрям науки досліджувався низкою провідних вітчизняних і закордонних науковців. На думку вчених, смисли людського життя й формування певних патернів їхньої поведінки є результатом взаємодії людини зі світом, що виражається у формі повідомлення, хоч не завжди має логічне пояснення. Повідомлення ці можуть бути як вербального, письмового, так і малюнкового характеру: проективні методики стандартизовані і спонтанне малювання.

Реальність утілюється у формі мовних одиниць, які передаються з покоління в покоління й у такий спосіб, який відповідає вікові, рівню розвитку чи вподобанням особистості.

Наратив, іноді нарратів (англ. і фр. Narrative - розповідь, оповідання, від лат. narrare - розповідати) – «історично й культурно обґрунтована інтерпретація деякого аспекту світу з певної позиції. У літературі наратив - лінійний виклад фактів і подій у літературному творі, тобто те, як воно було написано автором»[4].

Наратив (лат. Narrare – «мовний акт, тобто вербальний виклад, на відміну від уявлення») – поняття філософії постмодернізму, що фіксує процесуальність самоздійснювання та спосіб буття того, хто розповідає.

Термін запозичений з історіографії, де він виник у рамках концепції «наративної історії», що трактує зміст історичної події не як обґрунтований об'єктивною закономірністю історичного процесу, але як такий, що виникає в контексті розповіді про

подію, що відбулася чи продовжує відбуватися, і нерозривно пов'язаний з інтерпретацією цих подій як автором розповіді, так і слухачем.

Джерелом смислу тексту, отже, стає не Автор, а Читач: за оцінкою Дж.Х. Міллера, «читач опановує твором ... і накладає на нього певну схему смислу... Читання буває не об'єктивним процесом виявлення смислу, а вкладанням смислу в текст, що сам по собі не має ніякого смислу» [7]. Смысл розуміється самим Розповідачем-автором чи тим, хто повідомляє свою історію, і сприймається як результат суб'єкт-суб'єктного сприйняття Читачем чи в разі психотерапевтичних сеансів занять зі слухачем.

Мета статті – розглянути проблему використання нарративу в соціально-психологічній діагностиці особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування наративів відбувається відповідно до культурних традицій, оскільки саме культурні наративи переважають над іншими в будь-якій культурі, а отже, є домінуючими. Отже, на терапію приходять люди, у житті яких домінуючі мотиви заважають формуванню особистих, бажаних. Тому в терапевтичній роботі відбувається розширення меж життєвих наративів за рахунок усвідомлення впливу культурних наративів.

Конструювання автобіографічного наративу, на думку психотерапевтів, дає змогу переосмислити минуле, підвести підсумок під прожитими й незворотними ситуаціями та подіями, які неможливо «відіграти назад», але словами й інтерпретаціями життя можна переозначити смисли та значення в історіях і сконструювати альтернативні. Більше того, це і є певне осмислення майбутнього, пов'язаного з прийнятими та привласненими пережитими подіями; асимільована в автобіографію подія певним чином дає можливість вибудовувати майбутнє й формувати міцні установки стосовно самого себе і світу, свого місця в ньому, своїх поглядів, свого ставлення до Вітчизни та її захисту в разі потреби.

Узагалі наратив являє собою опис життєвих подій, упорядкованих у час захисту й у хронологічній послідовності, які утворюють єдину розповідь. У наративі розкривається початок подій, наступне їх розгортання й закінчення, а також описуються взаємини, які їх супроводжують. Ідея наративу полягає в тому, що людина описує себе й тих, хто її оточує, описуючи свої минулі дії, своє ставлення до них, надаючи тим самим сенсу власній поведінці. Наратив дає змогу усвідомити, ким людина є, витягти на по-

верхню її глибинні страхи, бажання, установки, потяги, стереотипи.

У методиці, яку пропонуємо, ми робимо акцент на особистий погляд на сучасні історичні події самим автором малюнка «Я і моя Країна» та його інтерпретацію подій, які відбуваються навколо нього як безпосередньо в його оточенні, так і в Країні, яку він вважає своєю. Наратив за своєю природою є автобіографічним текстом. Такі автобіографічні тексти – це свого роду роздуми, в основі яких лежить рефлексія автора, що простимульована проєктивним малюванням, як у нашому випадку. Здійснюючи опис актуальних подій свого життя, людина упорядковує думки, почуття, частково знімає напруження від переживань, має можливість побачити й усвідомити певні закономірності своєї поведінки. Предметом наративу може бути психотравмувальна ситуація або психотравма, яку людина отримала в її попередньому досвіді.

Нами пропонується використовувати наратив у різних модифікаціях. Це може бути просто вільна розповідь про подію, розповідь-казка, розповідь від третьої особи, навіть комікс про цю історію. Можна допомагати людині під час побудови наративу, спрямовувати її до певного вирішення ситуації, ставити запитання так, щоб людина, відповідаючи на них, дійшла неочікуваного висновку, подивившись на подію з іншого боку. Психотерапевт, психолог може рекомендувати вести запис протягом певного періоду в спеціальний щоденник усіх ситуацій, які викликали тривогу, спогади про психотравмувальну подію. Доцільно записувати свої спонтанні думки та емоції, які вони викликали (завдання з когнітивно-поведінкової терапії). При цьому необхідно детально описати не лише самі ситуації, а й почуття, думки та реакції, які спостерігалися. Це дає можливість людині подивитися на себе «з боку», відокремити себе від власної проблеми, усвідомити певні закономірності своєї поведінки. Також можна запропонувати записувати й бажану реакцію на ситуацію та висновки, які людина з неї зробила, що відкриває особистості шлях до творення свого нового бажаного образу та історії, створення нового наративу.

Процес роботи з клієнтом – це, як правило, розгляд разом із клієнтом наративної розповіді, психолог також аналізує записи клієнта, ставить запитання для уточнення проблемних чи травматичних моментів, указує на можливі невідповідності в тексті тощо. Наративна історія має закінчуватися висновком, який розкриває клієнту його ж самого, дає можливість побачити ситуацію

з іншого боку, з різних боків. Якщо виникає психологічна проблема чи турбує давня психотравмувальна ситуація, спробуйте розказати її собі ж так, наче Ви переказуєте прочитану розповідь. Робіть це без зайвих емоцій, об'єктивно, враховуючи всі деталі, фіксуючи свої думки та почуття, реакції, а також бажані реакції на ситуацію. Тоді деякі аспекти особистого життя, проблемами відкриваються з нового боку. Ви побачите їх з іншого ракурсу й у новому світлі, зробите висновки. Це допоможе подолати проблему та посприятиме саморозвитку й виробленню нових соціальних конструктів у реагуванні на наявну дійсність.

Основна ідея соціального конструювання реальності спирається на такі постулати:

1. «Світ не постає перед людиною об'єктивно, вона осягає реальність через досвід, що знаходиться під впливом мови.

2. Мовні категорії формуються в соціальній взаємодії, тобто мають соціальну природу.

3. Розуміння дійсності в цей момент залежить від чинних норм і соціальних конвенцій. Соціальне розуміння дійсності, що формується в процесі соціальної взаємодії, великою мірою визначає людське життя» [2]. Використання наративної парадигми в психології пов'язано з визнанням того факту, що оповідна форма становить психологічну, лінгвістичну, культурологічну й філософську основу організації змісту свідомості.

Наративна психологія стверджує, що зміст людської поведінки виражається більш повно в розповіді, а не в логічних формулах і законах, оскільки розуміння людиною тексту й розуміння нею самої алогічне. Людина усвідомлює себе через наратив (оповідання) або безперервну інтерпретацію, завдяки якій вона виділяє серед власних життєвих подій певні моменти, що мають для неї смисл і значення. Уся наша культура підтримується повідомленнями про людський досвід, а культурні традиції надають широкий репертуар сюжетів, які використовуються людьми для організації подій власного життя в часовій послідовності. Будь-який особистий наратив конструюється стосовно культурних наративів. На підставі того, що говориться, як говориться, можна робити висновки щодо наявних у певному суспільстві норм і цінностей, а також про те, що є аномаліями або відхиленнями від норми.

Ми пропонуємо в рамках сучасної психології розглядати наратив як теоретичний підхід – наративну психологію, емпіричний об'єкт аналізу – в психоаналітичній, наративній психотерапії й консультуванні, як

діагностичний метод, що дає змогу виявити і проаналізувати зміст індивідуальних концептів – напівпроективні прийоми, напівструктуровані нарративні інтерв'ю.

Підхід до нарративу як до макророзповіді розглядається як стратегічний нарратив у загальному сенсі розуміння. В іншому варіанті (у т. ч. як його розумів Ж. Лакан) – це основа ідеології (оскільки де-факто ідеологія втілюється в розповідях про світ, у певній системі пояснення цього світу, причинно-наслідкових зв'язків цього світу тощо). Виходячи із цього, механізми втілення стратегічного нарративу можуть бути найрізноманітнішими й реалізовуватись у майже всіх сферах, де держава вважає за потрібне, коли має бути досягнуто загальне розуміння процесів, спільне ставлення до процесів чи подій, що відбуваються.

У базисі нарративної психології також лежить твердження, яке можна вважати дискурсивним, що повідомлення підтримують та організовують реальність. Абсолютна істина є абсолютною в межах конкретної реальності (нарратива). Спілкуючись, людина створює реальність через формулювання перформативів – мовленнєвих актів, які не слугують для опису події, а є засобом її створення. Опис ситуації, іншими словами, є певною мірою пророцтвом, яке має тенденцію відбуватися. У соціально-конструктивістському напрямі науковці-представники розуміють особистість як так званий текст, який нічим не відрізняється за формою від традиційних текстів. У статті «Життя як нарратив» Дж. Брунер висловив думку, що в людей «немає іншого способу опису пережитого часу, окрім як у формах нарративу» [2].

Практики, що зацікавилися цим напрямом, стверджували, що соціум формує свідомість, через яку інтерпретується світ. Реальності, які сприймаються людьми як належне, оточують їх від самого народження, надаючи практику, слова й досвід, у точній відповідності до яких людина організовує своє життя. Соціальний світ передбачає використання символічних систем, ключовим елементом яких є мова. Ступінь соціалізації людини пов'язаний із її мовною компетентністю, головним елементом якої є здатність індивідів розповідати й переповідати історії. Форма нарративу набуває характеру прототипу, на основі якого індивід усвідомлено або неусвідомлено вибудовує свої життєві історії, враховуючи схеми нарративів і дискурсів, які існують у культурі.

Учені схиляються до думки, що «нарративний аналіз у психології є тим засобом, який дає змогу розрізняти формальний зміст тексту від його смислової домінанти, яка відображає приховану психологічну реальність» [6].

Отже, за результатами проведеної апробації проективної методики «Я і моя Країна» ми дійшли висновку, що терапія чи психологічна допомога потрібна передусім тим людям, у житті яких домінуючі мотиви нав'язані суспільством та історичним моментом, перешкоджають формуванню особистих, бажаних. За результатами терапевтичної роботи: малювання, бесіди – відбувається розширення меж життєвих, особистісних нарративів за рахунок перегляду, переосмислення та прийняття впливу культурно-історичних нарративів, які існують у суспільстві.

Усі ті, хто брав участь в апробації методики (студенти, викладачі, вчителі), ознайомлені з тим, що більш важлива не відповідь на питання: «Що значить те, що я намалював (-ла)?», більш важливо супроводити свій малюнок текстом, своєю розповіддю ретельним описом деталей малюнка. Ще більше це бажання протистимульовано тими питаннями, які за задумом автора надавалися після закінчення малювання. Більшість хотіла пояснити свій символізм, якщо він був.

Було видно, що саме завдання, формулювання теми малювання емоційно сколихнуло більшість тих, хто малював. І їм було важливо поділитися своїми емоціями, важливо, щоб їх вислухали. Самі запитання поступово відходили на другий план, коли вони починали свої історії (нарративи, story-tellings).

Тому ми пропонуємо ще додаткове завдання після закінчення малювання (у груповому обстеженні) – записати свою розповідь, поділитися з думками, які виникли під час малювання у вигляді невеличкої розповіді (нарративу).

Під час інтерпретації малюнків ми дотримувалися принципів символотворення. Символотворення формується за принципом згущення. Цей важливий аналітичний принцип передбачає, що в кожному образі або елементі малюнка водночас проявляються символічні відображення безлічі різних подій, що сталися з людиною в різний час. Інший важливий аналітичний принцип символотворення – принцип амбівалентності – припускає існування в одного й того самого символу прямо протилежних значень. Саме тому під час аналізу символіки кольору виділяють два основні полюси в спектрі символічних значень кожного кольору, що допомагає зробити потім необхідні діагностичні висновки. Відомо, що колір відображає різні емоційні стани людини. Причому один і той самий колір може водночас викликати відразу безліч різних, часто протилежних переживань. Символіка кольору визначається разом із тим безліч-

чу чинників – як успадкованих, так і тих, що формуються за життя. При цьому на окреслення символу може впливати будь-яка подія – від внутрішньоутробного розвитку, особливостей протікання вагітності в матері, пологів, розвитку в дитячому віці, часу відвідування дитячого садка тощо аж до актуальної ситуації, в якій перебуває людина зараз. Нижче наводимо приклад інтерпретації кольору:

« + »	колір	« – »
любов, пристрасть, еротичний початок, натхнення	червоний	агресія, ненависть, небезпека
розум, дисципліна, порядок, вірність	синій	безумство, ірраціональність
відкритість, активність, свобода, слава, сила	жовтий	ревності, заздрість, жадібність, брехливість манія, марення
зрілість особистості, радість, енергія, сила	помаран- чевий	витісняє інші кольори, пристрасть боротьби і війни
вітальний початок, зріст, надія	зелений	отрута, хвороба, незрілість
рівновага, містика, чаклунські чари, таємне знання, покаяння	фіолетовий	внутрішній неспокій, тривога, зречення, меланхолія
материнство, родючість, земля	коричневий	бруд, гній, кал
гідність, урочистість	чорний	смерть, траур, гріх
чистота, гармонія	білий	привид, траур
	сірий	неясність, туман, депресія,

Хочемо застерегти від непрофесійної інтерпретації як кольору в малюнках, так і змісту наративу, основне правило залишається актуальним завжди: «Не нашкодь». Сам процес малювання та проговорювання (прописування) розповіді вже несе терапевтичну дію – можливість позбутися негативних емоційних проявів, «зажимів». Інші етапи – такі як подальша робота над малюнком – це індивідуальне психотерапевтичне консультування.

Висновки з проведеного дослідження.

Як же допомогти молодій людині створити наратив, який стимулював би її розвиток. У народі кажуть: «Добрий приклад – кращий за сто слів». Щоб утілити цей мудрий народний педагогічний прийом у життя, необхідно запрошувати до студентів видатних людей, фахівців, чиї справи гідні наслідування та популяризації й можуть стати прикладом для молоді як допомога в здійсненні власних наративів.

Отже, соціально-психологічна діагностика особистості, її готовності до захисту Вітчизни як прояву патріотизму в сучасному світі – це не тільки знати й любити свою країну, поважати її традиції, а й бути готовими до активних дій на її благо, до прояву та розуміння своїх емоцій як результату досвіду, як психологічного наративу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрова А.Л. Нарративная терапия: социально-педагогический аспект. *Актуальные проблемы воспитания и образования* : сб. науч. ст. / под ред. М.Д. Горячева. Вып. 5. Самара, 2005. С. 3–12.
2. Брунер Дж. Жизнь как нарратив. *Постнеклассическая психология*. 2005. № 1. С. 9–30.
3. Бех І.Д., Чорна К.І. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ, 2014. 29 с.
4. Енциклопедія освіти / гол. ред. В.Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
5. Титаренко Т.М. Життєві завдання як практики самоконститування особистості. *Соціальна психологія*. 2008. № 6. С. 3–11.
6. Фабрикант М.С. Применение нарративного анализа в исследовании больших социальных групп. *Психологический журнал*. 2010. № 1. С. 64–68.
7. White M. *Narratives of Therapists' Lives*. Adelaide : Dulwich Centre Publication, 1997. 200 p.